

Elucidating the Identity Components of Holy Shrines in Iranian Islamic Cities: A Pilgrimage Tourism Approach

Asghar Molaei ¹

1. Associate Professor Architecture and urban Design Faculty, Tabriz Islamic art University, Tabriz, Iran: A.molaei@tabriziau.ac.ir

Article Info

Abstract

Article Type:
Research Article

Article History:

Received:
June 25, 2024

In Revised Form:
August 31, 2024

Accepted:
September 01, 2024

Published Online:
December 22, 2025

Holy Shrines, as spiritual destinations for pilgrimages and excursions on urban and extra-urban scales, are considered an Iranian Islamic model in the manifestation of Iranian Islamic identity. From the perspective of Iranian Islamic identity, it is emphasized to utilize the existing areas of cities in promoting the cultural, social and economic dimensions of that city. Imamzadehs can be one of these valuable areas, an attraction for pilgrims and religious tourists, which in turn, with the arrival of religious tourists, emphasizes social homogeneity and strengthens the social identity of the city. The purpose of this article is to explain the importance of pilgrimage and Holy Shrines as an Iranian Islamic model of religious tourism in promoting Iranian Islamic identity for religious cities and to study practical solutions to strengthen this approach. This research is of a qualitative type that is carried out by describing and analyzing the content of texts and logical reasoning and documentary and library study methods. Such an approach will require planning to introduce, provide the services, facilities, and equipment needed, especially residential complexes, and design and develop the Imamzadehs in a contextual manner. In the cultural and social dimension, attracting individuals and groups of the community in a single space and instilling a religious and spiritual feeling, it is considered a sustainable cultural symbol and an unparalleled platform for displaying social identity. This contributes to the cultural and social stability of cities and provides a means to strengthen the psychological, social, and cultural security of the community. The Iranian-Islamic identity of pilgrimage settlements can be studied based on Imamzadehs as the beating heart of cities and villages. The holy shrines of

Cite this The Author (s): Molaei , A (2024). Elucidating the Identity Components of Holy Shrines in Iranian Islamic Cities: A Pilgrimage Tourism Approach : Quarterly Scientific Journal of Farhang Razavi. Year 13, Issue 4, Winter 2025, Serial Number 52 – (73- 101)-

[DOI:10.22034/farzv.2024.464780.2012](https://doi.org/10.22034/farzv.2024.464780.2012)

Published by: University of Tehran Press

Imamzadehs, while continuing sustainable life through the pilgrimage ritual, become the center of religious rituals and traditions, especially celebrations, feasts, and mourning on special occasions. In the physical dimension, Imamzadehs are located in key and structural points of cities and villages. In this regard, the connection and connection of the Imamzadeh spaces with the components and elements around them, especially the network of main and secondary passages and routes, mosques, markets and surrounding neighborhoods, is of considerable importance in the urban design of the aforementioned settlements.

Keywords:

Holy Shrines, Iranian Islamic Identity, Pilgrimage, Pilgrimage Tourism Approach.

Introduction

Holy shrines are spiritual destinations for trips and excursions in urban and sub-urban scales, which are considered as an Islamic-Iranian model in achieving Iranian-Islamic identity. In the perspective of Islamic-Iranian identity, it is emphasized on the utilization of the existing fields of the cities in order to improve the cultural, social and economic dimensions of that city. Imamzadeh Holy Shrines can be an attraction for tourists as one of these valuable fields. In this way, with the arrival of religious tourists, social homogeneity is emphasized and the social identity of the city is strengthened.

Methodology

The aim of the present study is to explain and clarify the position of holy shrines and shrines of Imams in the formation and identity of Islamic Iranian cities. In other words, this article tries to clarify the role and examples of holy shrines in urban identity. In this regard, the questions of the present study are: What is the position of the shrine of the Imams in the identity and life of Iranian cities? Due to the nature of the research, the research method used will be descriptive-analytical research method. Descriptive-analytical research uses a combination of descriptive and analytical research methods. In this type of research, the components of the research are described and the relationships between them are analyzed. In other words, cognition and analysis in this type of research will be combined with a qualitative approach. The main hypothesis of the research is that the holy shrines and shrines of Imamzadeh Holy Shrine, while having a significant role in the identity of Iranian cities, can be a comprehensive center in responding to a variety of needs of clients and enthusiasts and a platform for deepening the identity of Iranian Islamic life. To play a role.

Result and Discussion

The Imamzadeh complex has important and distinctive features in the visual identity of the city. The domes, minarets and entrances of the shrines create a beautiful skyline and a memorable urban landscape in the respective cities by being located in the lines of view of passers-by and residents and forming strategic vision axes. In general, the position of Imamzadeh in terms of physical identity of Iranian cities can be said:

- Helping to form a beautiful, original and memorable skyline; As the dome, minarets and entrance of the complex are considered as turning points of this sky line.

- Watching the distinctive, beautiful and pleasant colors used in the body of Imamzadeh induces a special feeling of calm and pleasure in human beings. Blue, gold, green, cream colors in the bodies, domes and minarets are notable examples.

- Special forms and colors that are used in Imamzadeh collection play as important signs and symbols in recognizing, orienting, legibility of spaces and places. Such as domes, minarets, entrances, arches, openings, roofs, ponds, etc. that show themselves from a distance, signs act on the scale of the city and urban parts.

- Uses and activities that take place at different times in Imamzadeh have a variety, coordination and special dynamics in shape, color, scale and size, mood and For example, in the ritual of individual and collective pilgrimage, mourning, individual and group prayers, different groups are performing activities or interacting, etc. are some of these examples. Or black and green flags, banners, votive tables and Saqqahs, light and colored decorations on occasions, etc. are another part of the dynamic visual identity of the Imamzadeh.

- Coordination and variety in materials (tiling, plastering, mirror work, brickwork, stonework); Harmony in decorations and colors; Harmony and diversity among pilgrims.

Conclusion

The identity of the settlements can be studied based on Imamzadeh as the beating heart of cities and villages. These imamzadehs, while maintaining a stable life through the ritual of pilgrimage, on special occasions become the center of religious and religious rites and traditions, especially celebrations, holidays and mourning. In the physical dimension, Imamzadehs are located in the key and structural points of cities and villages. In this regard, the connection and connection of the spaces of Imamzadeh with the components of the surrounding elements, especially the network of passages and main and secondary routes,

mosques, markets and surrounding neighborhoods, is of considerable importance in the urban design of the mentioned settlements. In most of the cities, the development of the city has been done with the focus of Imamzadehs. For example, in the development of the cities of Qom, Aran, and Bidgol, Imamzadehs have acted as city builders and the urban fabric around Imamzadeh has been formed over time.

Bekaa Mutbarke has an important role in Iranian Islamic identity, which can be used in the field of religious tourism. The capabilities of this approach in different dimensions give the possibility to the urban management and the society to meet the various cultural, social, leisure and other urban functions with a comprehensive view and adopting a context-oriented approach. These needs include spirituality in the city and urban spaces, the publication and dissemination of religious and religious sciences and knowledge, the creation of comprehensive religious collections (Arsen Shahri), the provision of service and welfare infrastructures for religious tourists and pilgrims, which have practical solutions in various dimensions. The table below shows the relationship between different aspects of the development of Holy Shrines and pilgrimage tourism.

تبیین مؤلفه‌های هویتی بقاع متبرکه در شهرهای اسلامی ایرانی با رویکرد گردشگری زیارتی

اصغر مولائی^۱

a.molaei@tabriziau.ac.ir

۱. دانشیار دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران:

اطلاعات مقاله	چکیده
تاریخ دریافت:	بقاع متبرکه به‌عنوان مقاصدی معنوی برای سفرهای زیارتی و گردش‌ها در مقیاس‌های شهری و فراشهری، الگویی اسلامی ایرانی در تجلی هویت اسلامی ایرانی محسوب می‌شوند. از منظر هویت اسلامی ایرانی، بر بهره‌گیری از زمینه‌های موجود شهرها در ارتقای ابعاد فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی آن شهر تأکید می‌شود. امام‌زاده‌ها می‌توانند به‌عنوان یکی از این زمینه‌های ارزشمند، جاذبه‌ای برای زائران و گردشگران مذهبی باشند که از این رهگذر با ورود گردشگران مذهبی بر همگونی اجتماعی نیز تأکید و هویت اجتماعی شهر تقویت می‌شود. هدف این مقاله تبیین اهمیت زیارت و بقاع متبرکه به‌عنوان الگویی ایرانی اسلامی گردشگری مذهبی در ارتقای هویت ایرانی اسلامی برای شهرهای مذهبی و مطالعه راهکارهای کاربردی برای تقویت این رویکرد است. این پژوهش از نوع کیفی است که به روش توصیف و تحلیل محتوای متون و استدلال منطقی و شیوه‌های مطالعه اسنادی و کتابخانه‌ای انجام می‌شود. چنین رویکردی نیازمند برنامه‌ریزی برای معرفی، ارائه خدمات، تأسیسات و تجهیزات مورد نیاز به‌ویژه مجموعه‌های اقامتگاهی، طراحی و توسعه زمینه‌گرای امام‌زاده‌ها خواهد بود. در بُعد فرهنگی و اجتماعی جاذب افراد و گروه‌های جامعه در فضایی واحد و القای حس و حال مذهبی و روحانی، نماد پایدار فرهنگی و بستری‌بیدیل نمایشگر هویت اجتماعی محسوب می‌شود. این امر باعث پایداری فرهنگی و اجتماعی شهرها می‌شود و موجبات تقویت امنیت روانی، اجتماعی و فرهنگی جامعه را فراهم می‌آورد. هویت ایرانی اسلامی سکونتگاه‌های زیارتی می‌تواند بر اساس امام‌زاده‌ها به‌عنوان قلب تپنده شهرها و روستاها مطالعه شود. حرم‌های مطهر امامزادگان ضمن تداوم حیات پایدار از طریق آیین زیارت، در مناسبت‌های خاص به کانون برگزاری آیین‌ها و سنت‌های دینی و مذهبی به‌ویژه جشن‌ها، اعیاد و عزاداری‌های تبدیل می‌شود. در بعد کالبدی، امام‌زاده‌ها، در نقاط کلیدی و ساختاری شهرها و روستاها قرار دارد. در این راستا ارتباط و اتصال فضاهای امام‌زاده با اجزا و عناصر پیرامون خود به‌ویژه شبکه معابر و مسیرهای اصلی و فرعی، مساجد، بازارها و محله‌های پیرامونی، حائز اهمیتی قابل توجه در طراحی شهری سکونتگاه‌های مذکور است.
تاریخ بازنگری:	
تاریخ پذیرش:	
تاریخ انتشار:	
کلیدواژه‌ها	بقاع متبرکه، هویت اسلامی ایرانی، زیارت، رویکرد گردشگری زیارتی.

استناد: مولائی، اصغر: (۱۴۰۳). تبیین مؤلفه‌های هویتی بقاع متبرکه در شهرهای اسلامی ایرانی با رویکرد گردشگری زیارتی. فصلنامه علمی پژوهشی فرهنگ رضوی، سال ۱۳، شماره ۴، زمستان ۱۴۰۴، شماره پیاپی ۵۲ - (۷۳-۱۰۱).

DOI:10.22034/farzv.2024.464780.2012

ناشر: بنیاد بین المللی فرهنگی هنری امام رضا (علیه السلام)

۱. مقدمه

با ظهور اسلام سنت تدفین دچار تحول اساسی شد (هیلن براند، ۱۳۸۷: ۳۲۹). تدفین رسول اکرم صلی الله علیه و آله در داخل خانه‌اش که در جوار مسجدالنبی قرار داشت، دارای چهار دیواری و سقف بود و در زمان ولید محل دفن پیامبر صلی الله علیه و آله را مجدد با ساختمانی مشخص بازسازی و آراسته کردند (همان: ۲۵۳-۲۵۴). اولین آرامگاه اسلامی تربت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و آغاز آرامگاه‌سازی اسلامی تدفین هارون الرشید در خراسان در سال ۱۹۳ ق. و بعدها دفن امام رضا علیه السلام در سال ۲۰۳ ق. بوده است. وجود آرامگاه‌هایی همچون مقبره امیر اسماعیل سامانی برگرفته از چهارطاقی‌های سامانی و گنبد قابوس با توجه به تاریخ یزدگردی همراه با تقویم اسلامی در کتیبه بنا تحت تاثیر معماری قبل از اسلام است (غروی، ۱۳۷۶: ۹۹-۱۰۰). هیلن براند، نخستین آرامگاه اسلامی را قبه-الصلیبه، آرامگاه مادر خلیفه المنتصر عباسی در سامرا منتسب به نیمه دوم قرن دوم هجری معرفی می‌کند (هیلن براند، ۱۳۸۷: ۲۵۴).

آرامگاه اولیای الهی بقعه‌ای از بقعه‌های بهشت است؛ یعنی همان‌طور که بهشت محل وصال حقیقی به خداوند و سلامت و امنیت نفس و برآورده شدن آرزوهاست، حرم‌های اولیای الهی نیز این چنین است و تا این اندازه موجب صفای روح و شفای دل می‌شود. کسی که آرامش روحانی را در حرم اهل بیت درک نمی‌کند و تاثیر نمی‌پذیرد باید در رفتار و زیارت خود تجدید نظر کند. رسول خدا صلی الله علیه و آله خطاب به امیرالمومنین علیه السلام فرمود: ای ابالحسن! خداوند قبر تو و قبور فرزندان تو را بقعه‌ای از بقعه‌های بهشت می‌گرداند (دیلمی، ۱۳۷۶: ۳۸۳). فضاهای مذهبی مکانی برای رویدادهای مذهبی برخاسته از اعتقادات دینی و سنتی هستند که از نگاهی واقع‌گرایانه در ابعاد مختلف هویت و سبک زندگی شهرهای شیعی از دیرباز حضور داشته‌اند. بقاع متبرکه و حرم امامزادگان، از جایگاه معنوی، اجتماعی و فرهنگی والایی در ارکان شهرهای ایرانی اسلامی، برخوردارند. سردر و گنبد و مناره‌ها و صحن‌های چشم‌نواز و معناگرای حرم‌های امامزادگان، با جذابیت والایی علاقه‌مندان و مراجعان را به هویت و سبک زندگی اسلامی فرا می‌خواند. سبک زندگی اسلامی با تاکید بر الگوهای برگرفته از معارف شیعی، اصولی همچون رعایت حلال و حرام، پرهیز از افراط و تفریط و اسراف، قناعت، توازن و تعادل در خرید و مصرف، حیا و عفت در رفتارها و... را شامل می‌شود. امری که امروزه، با رواج فرهنگ غربی در زندگی شهرهای معاصر به سوی هویت و سبک زندگی بیگانه می‌رود. در چنین شرایطی بقاع متبرکه به‌عنوان پناهگاهی امن و ماوایی معنوی می‌تواند بستری مهیا برای تقویت هویت اسلامی و ترویج سبک زندگی اسلامی باشد. امامزاده‌ها، مکانی برای تذکر آموزه‌های دینی و نهادینه شدن اخلاق اسلامی است. زائر با حضور در این مجموعه، ضمن زیارت و تلطیف روحی، از خدمات فرهنگی، اجتماعی و آموزشی

در قالب مجالس وعظ و عزاداری و جشن و آیین‌های متنوع بهره‌مند می‌شود و در سازگاری با آن فضا قدم برداشته، سبک زندگی خود را با آن هماهنگ می‌نماید.

جامعه شیعی در سبک زندگی فردی و اجتماعی ارتباط بارز و قوی با اهل بیت (علیهم‌السلام) و معارف ایشان دارد و در ابعاد مختلف فرهنگی و اجتماعی این ارتباط و تمسک قابل ملاحظه است. این ارتباط در کالبد شهرهای زیارتی و بافت شهری پیرامون حرم‌های مطهر تا حدودی قابل ملاحظه بوده، اما در سایر قسمت‌های شهر این تاثیرپذیری کالبد شهر از حرم، کمتر شده و سبک معماری التقاطی و آشفته و بی‌توجه به حرم نمایان است. از جمله ارتفاع بلند بناها و رعایت نکردن حرایم ارتفاعی و عملکردی، ازدحام بیش از حد و توجه صرف به اقتصاد زمین موجب تولید شهرها و محلاتی ناسازگار با هویت شیعی و زیارتی شده است. به‌طور کلی در شهرهای شیعی، پایبندی به معارف شیعی باید در تمامی جنبه‌ها و مؤلفه‌های شهری اعم از اجتماعی و فرهنگی، فضایی و کالبدی، منظر شهری، اقتصادی و زیست‌محیطی رعایت و لحاظ شود. اهمیت و ضرورت تحقیق در نقش امامزاده‌ها در هویت شهرهای ایرانی-اسلامی از آنجاست که مداخله و برنامه‌ریزی برای شهرها بدون در نظر گرفتن این ریشه‌های هویتی می‌تواند به تضعیف یا گسیختن آن بینجامد. مهم‌ترین حوزه تاثیرگذاری امامزاده‌ها حوزه فرهنگی و اجتماعی می‌تواند باشد که با آموزه‌ها، اعتقادات و احساسات عمیق شیعی پیوند دارد. همچنین با تجلی کالبدی این امر، آرامگاهی از معماری و طراحی شهری اسلامی ایرانی بر کالبد بقعه‌های امامزاده‌ها در طول دوره‌های مختلف تاکنون احداث شده است. عامل پیوند زندگی شهری با مفاهیم و مضامین فرهنگی و اجتماعی با تاکید و محوریت تفکر و احساسات شیعی و کانونی برای تقویت معنا، آرامش بخشی به شهر، یکی از مهم‌ترین عناصر ساختاری شهری و فضایی بومی برای تعاملات اجتماعی محسوب می‌شود.

گردشگری زیارتی دارای الزاماتی است که باید در تمامی مؤلفه‌ها و ابعاد هویتی شهری به آن توجه و تمرکز شود. بی‌توجهی به این الزامات ممکن است شهر زیارتی را از هویت خود دور کند. به‌عنوان مثال، احداث مگامال‌ها و مراکز خرید و تفریح مدرن، هتل‌های لوکس تجملاتی و بناهای با معماری غیربومی و بلندمرتبه‌سازی از جمله اقدامات و مصادیقی است که در شهرهای زیارتی ایران به‌ویژه مشهد در حال افزایش است که هویت شهر زیارتی را به غیر از آن مؤلفه‌ها تبدیل می‌کند. به‌عبارت دیگر از منظر گردشگری زیارتی، مسائل شهرهای زیارتی مانند مشهد این است که احداث پاساژها و بناهای بلندمرتبه و مراکز اقامتی و تفریحی مدرن، سبک زندگی ناسازگار با آموزه‌های زیارتی و فرهنگ شیعه ارائه می‌کند که بازنگری در مبانی این نوع توسعه شهری را ضروری می‌نماید.

پژوهش‌های موجود در این حوزه زیارت را می‌توان به چند دسته دسته‌بندی کرد: الف. پژوهش‌هایی که به تاریخ بقاع متبرکه و زیارت پرداخته‌اند مانند آثار رسول جعفریان، اصغر قائدان و اصغر منتظرالقائم در حوزه تاریخ امامان شیعه و تاریخ اماکن زیارتی. ب. پژوهش‌هایی که به هنر و معماری بقاع متبرکه و فضاهای زیارتی اختصاص دارند مانند (شادقزویی، ۱۳۹۳؛ سیدیان، ۱۴۰۱؛ حیاتی و گمراوی، ۱۴۰۰). پ. پژوهش‌های میان‌رشته‌ای که به جنبه‌های فرهنگی، اجتماعی و روان‌شناختی فضاهای زیارتی پرداخته‌اند مانند (بهرامی کیان و اکبری، ۱۴۰۱). ت. پژوهش‌هایی که به گردشگری مذهبی و ابعاد مختلف آن به‌ویژه اقتصاد گردشگری مذهبی اختصاص دارند، مانند (مولائی، ۱۳۹۵). از بین پژوهش‌های حوزه زیارت، پژوهش‌چندانی در حوزه هویت و مؤلفه‌های هویتی بقاع متبرکه از منظر گردشگری زیارتی انجام نشده است. از معدود پژوهش‌های مرتبط با هویت و مواردی که به تبیین هویت بقاع متبرکه پرداخته‌اند عبارت است از: بازشناسی جایگاه حرم امامزادگان در هویت شهری با تأکید بر سبک زندگی ایرانی اسلامی (مولائی، ۱۳۹۸)؛ تبیین ابعاد و راهبردهای ارتقای معنویت در شهرهای زیارتی با تأکید بر بقاع متبرکه (همان، ۱۴۰۰). از این رو تبیین مؤلفه‌های بقاع متبرکه از منظر گردشگری زیارتی و شاخص‌های مربوطه امری ضروری است که نوآوری این پژوهش محسوب می‌شود.

۱-۱. اهداف، پرسش‌ها، روش و فرایند پژوهش

هدف این پژوهش، تبیین و روشن کردن مؤلفه‌های هویتی بقاع متبرکه و حرم امامزادگان در شهرهای اسلامی ایرانی، از منظر گردشگری زیارتی است. به عبارت دیگر در این مقاله سعی بر روشن کردن این موضوع است که بقاع متبرکه دارای چه نقش و مصادیقی در هویت شهرهای اسلامی ایرانی هستند. پرسش‌های این پژوهش عبارت است از: ابعاد و مؤلفه‌های هویتی بقاع متبرکه در شهرهای زیارتی اسلامی ایرانی کدام‌اند؟ با توجه به ماهیت پژوهش، روش تحقیق استفاده شده، از نوع توصیفی تحلیلی است. در این نوع تحقیق مؤلفه‌های تحقیق ضمن توصیف، روابط بین آن‌ها نیز تحلیل می‌شود. به عبارت دیگر، شناخت و تحلیل در این نوع پژوهش‌ها توأمان بوده با رویکرد کیفی خواهد بود. فرضیه اصلی پژوهش چنین است که بقاع متبرکه و حرم امامزادگان ضمن برخورداری از نقش قابل توجه در هویت شهرهای ایرانی، می‌تواند به‌عنوان کانونی جامع در پاسخگویی به طیف متنوعی از نیازهای مراجعان و علاقه‌مندان بوده و بستری برای تعمیق هویت زندگی ایرانی اسلامی ایفای نقش نماید.

۲. مبانی نظری پژوهش

۲-۱. مؤلفه تاریخی

هیلم براند خاستگاه آرامگاه‌های ایرانی را مکانی غیر از ایران یعنی مرتبط با دفن مردگان در دین زرتشت می‌داند. به نظر وی آرامگاه‌های ایران براساس آرامگاه‌های سوریه قبل از اسلام و آرامگاه‌های رومی واقع در آن محل‌ها ساخته شده‌اند و نمونه‌ای از آن را قبه الصخره می‌داند و یا بسیاری از آرامگاه‌ها را تحت تاثیر رسوم قبایل ترک‌نژاد می‌پندارند مانند برج‌های خرقان که به‌تنهایی در بیابانی بزرگ بنا شده‌اند (هیلم براند، ۱۳۸۳: ۲۵۵).

وجه نهادی زیارت طی فرایندی تاریخی شکل می‌گیرد؛ به‌عنوان مثال برای زیارت امام رضا علیه‌السلام در ایران دو دوره را می‌توان منظور کرد: دوره نخست از ورود اسلام تا ابتدای صفویه است که بیشتر ایرانیان سنی و شیعیان در اقلیت بودند، اما در عین حال به زیارت تمایل زیادی داشتند و به ادای آن مقید بودند. در این دوران به‌رغم سنی بودن اکثر مردم و حکام، غالباً تنگنای جدی برای زیارت امام رضا علیه‌السلام وجود نداشته و ایشان مورد احترام مقتضی قرار می‌گرفته است (غیاثی، ۱۳۹۷: ۱۶۱).

ادیان و در آیات کتاب‌های مقدس و قرآن کریم در طول تاریخ بر جایگاه رفیع مکان‌های زیارتی اشاره کرده‌اند: مثلاً محتوای آیه ۱۲ سوره طه: «إِنِّي أَنَا رَبُّكَ فَأَخْلَعُ نَعْلَيْكَ إِنَّكَ بِالْوَادِ الْمُقَدَّسِ طُوًى»؛ این منم پروردگار تو پای‌پوش خویش بیرون آور که تو در وادی مقدس طوی هستی. بر مرتبت قدسی زمانی و مکانی آستانی دلالت دارد که قرار است موسی با پروردگارش به گفت‌وگو درآید؛ پس باید در این آستان و حریم قدسی بدون کفش و با ادب و آداب وارد شود؛ همچنین پر و بال نگرفتن جبرئیل و نبود اجازه همراهی با حضرت ختمی مرتبت به مراتب بالاتر عرش الهی در جریان معراج تا آداب زیارت حرم معصومین و امامزادگان، همه با پیشینه تمدنی بر حضور همراه با ادب و مراتب بر آستان‌های مقدس (از باری تعالی تا شخصیتی مقدس) تأکید و توجه دارند. حریم کعبه نیز از جمله سرزمین‌های مقدسی است که حریم و حرمت دارد و کسی که بر آن آستان سر می‌نهد، باید محرم شود تا محرم گردد (مقدادی و همکاران، ۱۴۰۱: ۱۲۱).

از مجموع اسناد معتبر و کتاب‌های تاریخی، استفاده می‌شود که بسیاری از ذریه رسول الله، در اعصار مختلف و دوران خلافت بنی‌امیه و بنی‌عباس به‌ویژه در ایام ولایت عهدی امام رضا علیه‌السلام به منطقه ایران آمدند و مقابر موجود، حاکی از حضور این امامزادگان در ایران است که یا به مرگ طبیعی از دنیا رفته یا به‌وسیله دشمنان اهل بیت علیهم‌السلام به‌طور ناجوانمردانه به شهادت رسیده‌اند.

گروهی از امامزادگان، قبل از ورود امام رضا (علیه السلام) به ایران آمده‌اند مانند علی بن باقر (علیه السلام) سفیر امام باقر (علیه السلام) که به دعوت مردم فین و کاشان و حومه به آنجا رفتند و وجود ایشان در منطقه ارده‌ها کاشان از موارد اثبات شده است. گروهی دیگر از امامزادگان نیز پس از ورود امام رضا (علیه السلام) به خراسان بر اثر موقعیت فراهم شده، از مدینه به رهبری احمد بن موسی و برادرش حرکت کردند که متأسفانه گرفتار ظلم مامون شدند. آنان پس از درگیری با حاکم فارس، به یاران خود دستور دادند، لباس مبدل بپوشند و در اطراف پراکنده شوند تا از گزند مامون در امان باشند. به همین دلیل گفته می‌شود بیشتر امامزادگانی که در شهرهای گوناگون ایران مدفون هستند، جزو همین قافله هستند (زجاجی، ۱۳۹۲: ۷۵۸). اغلب امامزادگانی که در فارس، ری، اصفهان، کرمان، همدان، خراسان، مازندران، گیلان، آذربایجان، کاشان، خوزستان و دیگر ایالات اقامت گرفته‌اند با رهبری احمد بن موسی، برادر امام رضا (علیه السلام) بوده است.

بسیاری از امامزادگان و سادات محترم، از بیم جور و ستم، به این مرز و بوم مهاجرت کردند و سعی داشتند که خود را معرفی نکنند تا شناسایی نشوند؛ چون سادات مهاجر، به هر دلیل در منطقه‌ای اسکان می‌کردند و پس از مدتی به صورت طبیعی یا شهادت از دنیا می‌رفتند، افراد مومن و خیری بودند که بر مزار آن‌ها لوحی قرار می‌دادند یا گنبد و بارگاهی هر چند مختصر می‌ساختند و فقط اسم او را روی لوح می‌نوشتند و هیچ اشاره‌ای به نسب و چگونگی آمدن آن‌ها نمی‌کردند (همان: ۷۶۰-۷۶۱).

از سده اول تا سوم هجری هیچ بنای آرامگاهی در ایران که بتوان تاریخ معینی را بر آن نسبت داد، باقی نمانده است. به عقیده برخی پژوهشگران، آرامگاه‌های امام رضا (علیه السلام)، حضرت معصومه (علیها السلام)، حضرت عبدالعظیم (علیه السلام)، آرامگاه آستانه اشرفیه نخستین نمونه‌های آرامگاه‌های ایرانی هستند. بیشتر محققان آرامگاه امیر اسماعیل سامانی در بخارا را نخستین بنای واقعی آرامگاهی در گستره فرهنگ ایرانی به شمار می‌آورند (غروی، ۱۳۷۶: ۱۰۷).

از قرن سوم هجری به بعد با رواج گرایش‌های عرفانی و تصوف شاهد ظهور پدیده‌هایی به نام خانقاه و زاویه هستیم که در آغاز بیشتر صبغه عبادی داشت است. پس از حمله مغول این گرایش‌ها تشدید شدند و از دوره ایلخانی تعدادی از خانقاه‌ها با کارکردهایی همچون محل عبادت و چله‌نشینی، تدریس شریعت‌های دینی شکل گرفتند که پس از مرگ شیخ به محل تدفین شیخ تبدیل شده‌اند. گسترش این خانقاه‌ها در دوره ایلخانیان به حدی بوده است که نیمی از بناهای این دوره را مقابر تشکیل می‌دهند. بعد از تبدیل این اماکن به محل تدفین شی، کارکرد آن‌ها با اندک تفاوت‌هایی ادامه یافته است. شبستان اول (گنبدخانه) محل دفن متوفی بوده و

شبستان دومی نظیر سایر مقابر شخصیت‌های مذهبی خاص قاری قرآن یا دروایش چله‌نشین، یعنی دروایشی که چهل روز در یک مکان می‌ماندند، بوده است (گذار، ۱۳۶۶: ۲۳۷؛ سجادی، ۱۳۹۲: ۸۴۰).

در دوران آل بویه به‌ویژه در عصر حکومت عضدالدوله دیلمی به مرقد امامان و عتبات توجه و اهتمام زیادی شد. این پادشاهان شیعی تلاش گسترده‌ای در توسعه، بازسازی و تزیین مقبره‌ها و زیارت‌گاه‌های امامان انجام دادند. عضدالدوله در ۳۷۱ ق بنا و حرم باشکوهی برای امام حسین (علیه السلام) ساخت و قسمت‌های زیادی از بنا را تجدید کرد. وی برای نخستین بار، در هر چهار سمت حرم، رواق‌ها و شبستان‌هایی ساخت و قبه و رواق‌ها را به زیبایی تزیین کرد (قاعدان، ۱۳۸۲: ۱۰۶).

در استان خوزستان بسیاری از آرامگاه‌ها به امامزاده‌هایی تعلق دارند که به دست عمال عباسیان به شهادت رسیده‌اند از جمله امامزاده احمد، برادر امام رضا (علیه السلام) که در رأس کاروانی وارد ایران شد و همه کاروانیان به شهادت رسیدند.

جنبش‌های شیعی همواره واکنش عمومی جامعه نسبت به غلبه ظلم و فساد، اقامه شعائر دینی و احیای کتاب و سنت بوده و در این نوع حرکت‌ها، عموماً علویان مشارکت و حضور فعالی داشتند (طبری، ۱۳۸۷، ج ۱: ۴۰۸). تلاش و اهتمام شیعیان در مواردی چند در قالب تشکیل دولت‌های شیعی علوی به بار نشست و دولتمردان شیعی خدمات مهمی را در عمران و آبادانی و احیای شعائر مذهبی و تقویت موقعیت اجتماعی شیعیان و علویان انجام دادند که سهم آن در میراث تاریخ تمدن اسلامی محفوظ و اثرگذار بوده است (قمی، ۱۳۶۱: ۲۲۹). تعدد قیام‌های شیعی و تشکیل دولت‌های علوی شیعی در بخش‌هایی از ایران، مصر و تونس و حمایت آن‌ها از بزرگان امامیه و تشیع و گسترش معارف اهل بیت (علیهم السلام) زمینه حضور علویان و مشارکت بیشتر در امور اجتماعی و فرهنگی و سیاسی را فراهم آورد. بر این اساس، این مقوله در قرن‌های سوم و چهارم هجری علت عمده مهاجرت وسیع سادات و اعزاز بقاع متبرکه و امامزادگان بوده است (همان: ۲۳۱).

انتصاب بزرگان امامیه و مشاهیر شیعی به مناصب مهم اجتماعی و دولتی مانند مقام قضاوت و سفارت از علل مهاجرت امامزادگان به شهرهای ایران و دیگر بلاد اسلامی بوده است. انتصاب علویان و شیعیان به امر قضاوت به‌ویژه توسط امیران محلی و دولتمردان شیعی بیشتر معمول بوده است (ابن بطوطه، ۱۳۷۶، ج ۱: ۴۰۷). مقام سفارت از دیگر مصادیق حضور فعال اجتماعی علویان بود. مثلاً ابوالحسن محمدبن علی همدانی (مشهور به وصی) به مقام سفارت سامانیان در دربار آل بویه منصوب شد (ادیب، ۱۳۷۵: ۲۷۰).

تدابیر اهل بیت (علیهم‌السلام) در راستای توسعه کمی و کیفی شیعیان و بهره‌گیری از روش‌های مختلف و کارآمد برای گسترش معارف اهل بیت (علیهم‌السلام) تا قبل از عصر غیبت عموماً در قالب تربیت نیرو و تقویت نهاد وکالت بود. این تدبیر اتصال و ارتباط امام را با اقصی نقاط بلاد اسلامی تسهیل می‌کرد، نقش مهمی در مهاجرت علویان و آشنایی مردم با کتاب و سنت داشت. از این رو گروهی از سادات و علویان در زمره وکیلان ائمه قرار گرفتند و وظایف مرتبط را نهاد وکالت را بر عهده گرفتند (واسعی، ۱۳۸۸).

شکل‌گیری مقام نقابت، یکی دیگر از علل محبوبیت و اعتبار عمومی امامزادگان در بلاد اسلامی محسوب می‌شده است. نقابت نقش مهمی در تعیین دعوای نسبی علویان داشته است (جعفریان، ۱۳۸۰، ج ۱: ۵۸). حمایت از سادات، حفاظت شیعیان از گزند حوادث و رسیدگی به امور آنان و تعامل با امیران و حکام وقت از مهم‌ترین وظایف نقیب بود. پیامد اجتماعی حضور علویان در این مناصب آن بود که زمینه مهاجرت و استقرار سادات را در مناطق مختلف فراهم می‌آورد و تعاملات فرهنگی و اجتماعی آن‌ها را با ساکنان محلی تقویت می‌کرد به طوری که علویان یکی از عناصر جمعیتی و قومی ساختار شهری جامعه اسلامی به شمار می‌رفتند. بهبود وضع اقتصادی، رشد شهرنشینی، ارتقای اخلاق و فرهنگ دینی و توجه بیشتر به تکالیف دینی، افزایش اعتبار و منزلت سادات رشد تراکم جمعیتی خاندان نبوت، آبادانی مزارات امامزادگان و توسعه فعالیت‌های عام‌المنفعه و در نتیجه گسترش تشیع و معارف اهل بیت بویژه در شهرهای ایران بوده است (ابن‌فندق، ۱۳۶۱: ۵۴). مثلاً حضور سادات مرعشی در مازندران، اصفهان و قزوین اسباب عمران و توسعه شهری و گسترش تشیع را در این مناطق فراهم کرد (شوشتری، ۱۴۰۹، ج ۱: ۱۴۳).

از این رو می‌توان چنین گفت که شکل‌گیری بقاع متبرکه در طول تاریخ پس از اسلام، صرفاً یک واقعه تاریخی نبوده، بلکه جنبه‌های اعتقادی، فرهنگی و شهرسازی را شامل می‌شود که در قالب هویت اسلامی ایرانی قابل تبیین است. برخی از این بقاع متبرکه شهرآفرین بوده و مبنای شکل‌گیری شهر و بافت شهری پیرامون آن شده است، به طوری که این گونه حرم‌ها، بیرون از بافت شهری و سکونت‌ی بوده و بعد از آن علاقه‌مندان به اهل بیت (علیهم‌السلام) در پیرامون و مجاورت حرم‌ها، اقامت کرده و با مرکزیت حرم‌های مطهر، شهر یا روستا یا سکونتگاهی خلق شده است. نقش ساختاری حرم‌های مطهر در جوامع شیعی در طی زمان و آمیختگی سبک زندگی مردم با سنت زیارت و آموزه‌های زیارتی و نیز اقتصاد زیارت در شهرهای زیارتی و شکل‌گیری مشاغل وابسته به امر زیارت نیز در این راستا قابل توجه است.

۲-۲. مؤلفه اعتقادی

از زمان حضرت آدم علیه السلام و به خاک سپرده شدن هابیل به دست قابیل با ارشاد الهی (مائده، ۳۱). دفن کردن اموات روش متداول در میان اقوام، ادیان و جوامع مختلف بوده است. زیارت دارای سه رکن است: الف. زائر: کسی که میل و گرایش به کسی یا چیزی دارد. ب. مزور: شخص یا چیزی که میل و گرایش زائر به سوی او است. ج. صفت باطنی گرایش و میل که با تکریم و تعظیم زائر همراه است. هر گاه یکی از این سه رکن مختل شود یا به معنای واقعی و حقیقی تحقق نیابد، زیارت صحیح واقع نمی‌گردد و هر چه زائر معرفت و شناخت بیشتر و عمیق تری از مزور داشته باشد و مزور نیز از کمالات بیشتری برخوردار باشد، تأثیرات زیارت بهتر و بیشتر خواهد بود.

امامزاده، فرزند یا نواده یکی از امامان دوازده گانه علیهم السلام است که بی‌واسطه یا با واسطه کم از نسل امام است. امامزادگان از پایان قرن اول قمری و با تشدید مظالم حجاج بن یوسف، آرام آرام پای به ایران نهادند و پس از ولایت عهدی امام رضا علیه السلام در دوران خلافت مامون، زمینه مساعدی برای مهاجرت گسترده آنان به ایران فراهم شد و تعدادی از برادران، خواهران و عموزادگان آن حضرت از سادات حسنی و حسینی به ایران مهاجرت کردند (منتظر القائم، ۱۳۸۸: ۲۱۰). پس از شهادت امام رضا علیه السلام این امامزادگان به کوهستان‌ها و نواحی دوردست، از جمله کوهستان دیلم و طبرستان پناه بردند و برخی آنجا شهید شدند و مزار و مرقد ایشان مشهور و معروف است (مرعشی، ۱۳۶۳: ۳۷۸). در دوران متوکل با مظالم و ستمگری‌های وی، عده بیشتری از سادات و علویان به ایران مهاجرت کردند و چون ایرانیان دوستدار آنان بودند، این سادات را پناه دادند و در بزرگداشت آنان کوشیدند (منتظر القائم، ۱۳۸۸: ۲۴۶).

امام رضا علیه السلام فرموده‌اند: «هر که مرا در دیار غربت زیارت کند روز قیامت در سه جا به فریاد او می‌رسم و از هراس و سختی‌های آن نجاتش می‌دهم: وقتی که نامه‌های اعمال از راست و چپ پراکنده می‌شوند و هنگام گذشتن از صراط و موقع سنجیدن اعمال» (ابن بابویه، ۱۴۰۴ق، ج ۲: ۲۸۵). از امام صادق علیه السلام نیز نقل شده است «هر که قادر به زیارت ما نیست، دوستان صالح ما را زیارت کند که ثواب زیارت ما برایش نوشته می‌شود» (محمدی ری‌شهری، ۱۳۸۱، ج ۵: ۲۲۹۲). امام علی علیه السلام فرموده‌اند: «قبر پدر و مادر خود را زیارت کنید و برایشان دعا کنید و سپس حاجت خود را بخواهید» (همان). در آیات قرآن نیز بر اهمیت تاکید شده است: خداوند در آیه ۱۶۹ سوره آل عمران می‌فرماید: «شهادای الهی نزد پروردگار خود از برکات الهی متنعم‌اند و از روزی الهی بهره‌مند می‌گردند (آل عمران، ۱۶۹). در آیه ۲۳ سوره حشر می‌فرماید: «اوست خدایی که جز او معبودی نیست همان فرمانروای پاک سلامت‌بخش و مؤمن به حقیقت حق خود که نگهبان عزیز

جبار و متکبر است پاک است خدا از آنچه با او شریک می گردانند» (الحشر، ۲۳) (منتظر القائم، ۱۳۹۲: ۸-۱).

خاندان اهل بیت (علیهم السلام) نماد کرامت، بخشش و فضل به شمار می روند؛ بنابراین تکریم و تفضّل به عنوان یکی از اصول و مبانی طراحی و توسعه بقاع متبرکه و حرم های مطهر خاندان اهل بیت (علیهم السلام) است، به طوری که امامان و امامزادگان در طول حیات خود از نیازمندان، فقرا و یتیمان دستگیری کرده اند و حرم مطهر ایشان نیز مکانی برای تکریم و تفضّل بوده است. این موضوع هم در تاریخ زندگانی امامان و امامزادگان به وضوح روشن است و هم در کلام و سنت به طور مکرر بیان شده است.

در روایات آمده است که دعا در زیر قبه امام حسین (علیه السلام) مستجاب است؛ یعنی زیارت شونده ای که در این مکان مقدس قرار دارد چنان تاثیری بر روح زائر می گذارد که دعای او را نافذ در آسمان ها قرار می دهد. این آثار به تناسب عمق زیارت و ارتباط شخص با مزور ظهور پیدا می کنند و ربطی به میزان گناهان ندارند بلکه به ارتباط و عمق زیارت بستگی دارند؛ پس عارفی که برای کسب ثواب، زیارت می کند کمتر تاثیر می پذیرد تا عاشقی که با دلش ارتباط برقرار کرده است. در روایت زیر بر چند نمونه از آثاری که زیارت امام حسین (علیه السلام) بر زائر دارد اشاره شده است: محمد بن مسلم از باقرین (علیه السلام) روایت کرده که فرمودند: خداوند در عوض شهادت حسین بن علی امامت را در ذریه او و شفا را در تربتش قرار داد و اجابت دعا را در زیر قبه او قبول فرموده و ایام زائرین آن حضرت را از عمر آن ها حساب نمی کند. در کتب روایی معتبر اهل سنت از رسول گرامی اسلام روایت هایی مبنی بر استحباب زیارت قبر آن حضرت دارند. از جمله این روایت معتبر که می فرماید: مَنْ زَارَ قَبْرِي وَجَبَتْ لَهُ شَفَاعَتِي؛ هر کس قبرم را زیارت کند، گویا مرا در زمان حیاتم زیارت کرده است» (حسینی جلالی، ۱۳۷۹: ۱۴). علامه طباطبایی معتقد است: «همه امامان (علیهم السلام) لطف دارند، اما لطف حضرت رضا (علیه السلام) محسوس است. همه امامان معصوم (علیهم السلام) رؤوف هستند، اما رأفت حضرت امام رضا (علیه السلام) ظاهر است. انسان هنگامی که وارد حرم رضوی می شود، مشاهده می کند که از در و دیوار حرم آن امام رأفت می بارد» (موسسه نشر و تحقیقات اهل بیت، ۱۴۰۴).

شیخ الرئیس بوعلی سینا در کتاب رسائل خویش در پاسخ سوالی از ابوسعید ابوالخیر درباره دعا و زیارت می نویسد: «غرض از دعا و زیارت آن است که این نفوس زائرین که هنوز متصل اند به ابدان خود و غیر مفارق اند از عالم مادی، استمداد می جویند از آن نفوس مفارقه، یا برای جلب خیرات و یا برای دفع مضرات. مسلم است که آن نفوس مزوره به واسطه تشابه و تناسب شان با عقول مفارقه و مجاورت و مخالفت شان با آن ها، موثرند در این عالم از قبیل تاثیر نمودن سماوی

نسبت به مادون خود و آن تاثیراتی که حاصل می‌گردد از مزورین برای زائران دو قسم است: یا جسمانی است یا روحانی. اما جسمانی مثل تاثیر کردن آن‌ها نسبت به ابدان زائرین از قبیل تاثیر مزاج معتدل است در ابدان که باعث ایجاد روح است در تجویف دماغ که آلت است برای نفس ناطقه. این استمداد حاصل می‌شود به نیکوترین وجهی به خصوص اگر اضافه شود به او قوت نفس ناطقه زائر یعنی تا یک درجه تشابه و تناسبی میان زائر و مزور برقرار باشد (ابن‌سینا، ۱۳۲۱: ۲۶۸).

به‌علاوه، زمان و مکان هم در استجاب دعا و استمداد از آن نفوس مفارقه مدخلیت تامه دارد؛ زیرا آن جمعیت خاطری که برای شخص زائر در مکان شریف حاصل می‌گردد در غیر آن حاصل نمی‌شود، به‌خصوص در مکه معظمه و بیت‌الله الحرام که تمام نفوس متوجه‌اند به سوی حق و مستعدند برای رحمت الهی که این هم یکی از آن حکم عجیبه است برای خلاصی نفوس از عذاب ادنی دوزخ اکبر (همان: ۲۶۹). از نظر ابن‌سینا زیارت و دعا برای اتصال به حق، طلب خیرات و برطرف نمودن آفات و بدی‌ها، ممکن است و دارای درجات و مراتبی می‌باشد که به رابطه بین زائر و مزور مربوط می‌شود. از نظر ابن‌سینا، زائر در زیارت هم از استفاده‌های مادی و هم از استفاده‌های معنوی بهره‌مند می‌شود که زمان و مکان در کیفیات این امر مؤثر است. منظور از مکان شریف، همان مکان‌های زیارتی است که حال و هوای معنوی و قداست خاص داشته که مکان‌های غیرمذهبی واجد آن نیستند که مقدس‌ترین آن‌ها خانه خدا در مکه معظمه است.

۲-۳. مؤلفه اجتماعی و فرهنگی

امامزادگان به‌عنوان فضاهای اجتماع طلب در مقابل فضاهای اجتماع‌گریز با جذب شیعیان حتی غیرشیعه به سوی خود، تسهیل‌کننده تعامل اجتماعی‌اند. فضاهای اجتماع طلب در کسب رضایت انسان از زندگی، امید به آینده، پویایی و تحرک او نیز نقش دارند. همچنین از منظر هنر معماری مذهبی، بناهای زیارتی به دلیل ویژگی‌های نور و صداها و نجاوای مذهبی، محیط تعاملی‌ای پویا هستند. زیارت و صداها را باید موسیقی دلنشین و عمیق مذهبی و تاثیرگذار دانست (فرگاس، ۱۳۷۹: ۳۶۱-۳۶۴). هر نوع عمل انجام شده در مناسک مذهبی، برای هدف غایی در نظر گرفته می‌شود که شمایل گوناگونی می‌یابد. در آداب شیعیان امامیه، زیارت، توسل، شفاعت، تشقّی، نماز، جماعت، وقف، نذر، اعتکاف، قربانی کردن، صدقات، جشن‌ها و آیین‌های عزاداری و سوگواری و نمایش‌های آیینی مثل پرده‌خوانی و تعزیه، نمونه‌هایی از این مناسک هستند که در اکثر موارد به گونه جمعی برگزار می‌شوند؛ مجموعه‌ای از اعمال که جان مک

کوری برای توصیف آن‌ها از تعبیر «بزرگداشت شعور جمعی» استفاده می‌کند. کنش‌های دینی با ایجاد شرایط برابر و یکسان برای همه افراد مشارکت‌کننده، روح تعاون و مددکاری اجتماعی را در آن‌ها تقدیت می‌کنند و فرد را از موقعیت دنیوی چون تفاوت‌های جنس و نژاد و طبقه جدا می‌کند و همسان‌گرایی و مساوات‌طلبی را بین آنان به وجود می‌آورد (لولین، ۱۳۸۳: ۳۹-۴۰؛ باقری و دردشتی، ۱۳۹۲: ۱۴۰). رعایت ادب و آداب در هر امری سبب دست یافتن بهتر به اهداف آن کار است و زیارت نیز از این قاعده مستثنا نیست و برای آن آدابی ذکر شده که می‌تواند دستاوردهای معنوی زیارت را افزون کند و سبب تربیت آدمی شود و از دیگر سو، باعث ارتباط روحی بهتر به‌منظور حصول توجه قلبی و ادب باطنی شود. ادب حضور زیارت در این نوشتار بدین معناست که زائر هر آنچه را در جهت تقرب و توجه به مزور می‌کند به جا آورد. متغیر ادب‌ورزی می‌تواند اثر زیارت را عمق بخشد (ایازی، ۱۴۰۰: ۱۶۶).

۲-۴. مؤلفه روحی و روانی

کرم و بخشش اهل بیت (علیهم‌السلام) در قرآن نیز مورد اشاره واقع شده است. خداوند در سوره «هَلْ آتَى» که در شأن اهل بیت (علیهم‌السلام) نازل شده، می‌فرماید: «إِنَّ هَذَا كَانَ لَكُمْ جَزَاءً وَكَانَ سَعْيَكُمْ مَشْكُورًا»؛ این پاداش شماست و از کوشش‌تان سپاسگزاری شده است. خداوند در این آیه شریفه از بخشش و کرم خانواده امام علی (علیه‌السلام) در اطعام مسکین در عین روزه‌دار بودن و گرسنگی خویش تشکر می‌کند.

از امام باقر (علیه‌السلام) روایت شده است که می‌فرمود: چهار چیز در هر کس باشد خداوند متعال برای او خانه‌ای در بهشت بنا می‌کند: کسی که به یتیمی پناه دهد، به ضعیفی رحم کند، با پدر و مادرش مهربان باشد و با برده و زبردست خود مدارا کند؛ بنابراین تفصل و کرامت یکی از ویژگی‌های اصلی خاندان اهل بیت (علیهم‌السلام) و امامان و امامزادگان است. این اصل در قالب جود و بخشش، کمک به یتیمان، نیازمندان و مستمندان و فقرا و در راه‌ماندگان تجلی می‌یافته است؛ بنابراین توسعه و برنامه‌ریزی و طراحی بقاع متبرکه و حرم‌های مطهر آن بزرگواران نیز باید محلی برای تجلی این مهم باشد. ارتقای کارکردهای حرم به‌عنوان مجموعه‌ای چندمنظوره با کانونیت زیارت و عبادت، به همراه مراکز کمک به نیازمندان، یتیمان و فقرا، راهبردی کارآمد در توسعه بقاع متبرکه است. این راهبرد، با توجه به مقیاس عملکردی حرم، نیازهای شهر و محیط پیرامون و ... می‌تواند در قالب زائرسرا، موسسه خیریه، مراکز نگهداری از ایتام، مرکز حمایت از آسیب‌های اجتماعی و ... محقق شود. این قبیل نیازها و مسائل که در جامعه معاصر به اشکال مختلف وجود دارد، می‌تواند با پیشگامی بقاع متبرکه یا همکاری با نهادهای مسئول یا هدایت واقفان و خیران

به اصل تفضّل و کرامت تجلی یابد. امر تفضّل و کرامت بقاع متبرکه را می‌توان در آسیب‌های اجتماعی که امروزه گریبان‌گیر جامعه شده است در قالب حمایت از یتیمان و کودکان کار و خیابان، حمایت از زنان آسیب‌دیده اجتماعی و حمایت از افراد بی‌خانمان محقق کرد.

مودّت خاندان رسالت یکی از راه‌هایی است که انسان را به رضایت خداوند رهنمون می‌شود. مَوَدّت کلمه‌ای عربی به معنای دوست داشتن و اصطلاحی برگرفته از آیه مودت است که بنا بر این آیه و روایاتی از جمله حدیث باب حطه و نیز سیره پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله مودت اهل بیت علیهم السلام واجب شمرده می‌شود. در آیه مودت دوستی خویشاوندان پیامبر صلی الله علیه و آله مزد رسالت آن حضرت معرفی شده است. مقصود از قریبی (خویشاوندان) در این آیه همان کسانی‌اند که آیه تطهیر در مورد آنان نازل شده است. مهربانی و رابطه محبت‌آمیز بین خاندان اهل بیت علیهم السلام و سایرین زبازند در طول تاریخ اسلام بوده است. مودّت و مهربانی امامان و امام‌زادگان می‌تواند در حرم مطهر ایشان نیز متجلی شود. امری که در طول تاریخ در حریم‌های متعددی به شکل‌های گوناگون تجلی یافته است. نموده‌های این تجلی در بقاع متبرکه عبارتند از: ۱. رابطه محبت‌آمیز بین امام (یا امام‌زاده) و زائران ۲. رابطه محبت‌آمیز بین خادمین و مسئولان و زائران در ورود، حضور و بدرقه افراد ۳. رابطه مودّت‌آمیز بین بقعه متبرکه و بناها و فضاها پیرامون و هم‌نشینی مهربانانه جمیع بناها و فضاها و بقعه شریف ۴. رابطه مودّت‌آمیز بین کارکرد بقعه متبرکه و کارکرد بناها و فضاها پیرامون.

۲-۵. مؤلفه عملکردی

گردشگری مذهبی و زیارتی یکی از انگیزه‌های مهم گردشگری در جهان است. این نوع گردشگری یکی از پایدارترین انواع گردشگری‌هاست. این نوع گردشگری علاوه بر نقش مثبت در تقویت دین و مذهب، تاثیر مثبت در عمران و آبادانی منطقه نیز می‌شود (زنگ‌آبادی و باقری کشکولی، ۱۳۹۲: ۷۷۱-۷۷۲). اماکن مقدس به دلیل فراهم کردن امکان دستیابی به رضایت معنوی و کشف مکان‌های جدید، سنت‌ها و آداب و رسوم بومی، نقطه عطفی در جذب جهانگرد را تشکیل می‌دهند (Cohen, 1992:33). توسعه گردشگری به‌عنوان یک پدیده فرهنگی مذهبی موجب می‌شود که فرصت کافی برای تبادل فرهنگی و اجتماعی بین گردشگر و جامعه میزبان به وجود آید (پاپلی یزدی و سقایی، ۱۳۹۰، ۸۹). در گردشگری مذهبی، مزایایی همچون وجود بقاع متبرکه، مراسم و آیین‌های مذهبی، وجود امکانات اقامتی، فرصت‌های خرید و جاذبه‌های گردشگری و دستیابی به آرامش روحی و معنوی باعث جذابیت بیشتر این اماکن می‌شوند (Prentice, 1993:62).

ارسن شهری، به‌عنوان مجموعه‌ای که هویت و اصالت خود را از مرکز مذهبی اعم از مسجد، بقعه متبرکه و حرم مطهر بزرگان دینی و مذهبی می‌گیرد، با کنار هم قرار دادن طیفی متنوع از کاربری‌های گوناگون اعم از مذهبی، علمی، آموزشی و پژوهشی، فرهنگی، اجتماعی، بهداشتی و درمانی، خدماتی، نمایشگاهی، تفریحی و پذیرایی مجموعه‌ای کامل و پاسخگو برای نیازهای مختلف زائران و مراجعان فراهم می‌کند. مجاورت کاربری‌های متنوع گرداگرد حرم و بقعه، از معنویت و تقدس فضای مذهبی برخوردار می‌شوند. وجود تعلق خاطر بالا و خاطره‌انگیزی این مجموعه‌ها، آن‌ها را به‌عنوان نشانه‌ها و نمادهایی در اذهان مراجعان و شهروندان تبدیل می‌کند. از نظر اداری، ارسن شهری از خوانایی بالایی برخوردار بوده و در تصویر ذهنی مردم نقشی پررنگ و شاخص دارد. وجود فرم‌های متنوع و اصیل هندسه ایرانی اسلامی در فضاهای ارسن شهری، خط آسمانی زیبا و منظر شهری خاطره‌انگیزی را به‌وجود می‌آورد. این مجموعه‌ها از نظر اجتماعی، مراکزی سرزنده و با رونق محسوب می‌شوند و حضور مداوم زائران و مراجعان، سرزندگی اجتماعی، رونق اقتصادی و امنیت مجموعه را تضمین می‌نماید و تمامی اجزای ارسن شهری هویت خود را از مرکز مذهبی و بقعه می‌گیرند. فعالیت اجتماعی و اقتصادی، خدمات‌رسانی با هدفی متعالی انجام می‌گیرد. یکی از مهم‌ترین نکات شاخص ارسن شهری این است که اهداف زیارتی، مذهبی و خدمات‌رسانی و خدمت به مراجعان بر منافع شخصی غالب است. قرارگیری فضاهای آموزشی، علمی و پژوهشی نظیر کتابخانه و حوزه علمیه، موزه و نمایشگاه‌ها و دارالقران مجموعه ارسن شهری را به فضایی برای تعالی انسان، رشد معنوی و پرورش اخلاقیات و فضائل علمی و اخلاقی تبدیل می‌نماید. به طوری که حضور در چنین فضاهایی، علاوه بر ارتقای معنویت زائر و مراجعه‌کننده، وی را به سوی اهداف متعالی دینی و مذهبی سوق می‌دهد.

۲-۶. مؤلفه ساختار و کالبدی شهری

فضاهای مذهبی، هم از نظر کالبدی در بافت زمینه‌ای خود مرکزیت دارند و هم از نظر مقیاس و فرم بر بافت پیرامونی خود تسلط دارند. قرارگیری مکان‌های مذهبی در مکان‌های خاص مانند مراکز شهرها و محله‌ها و نقش ساختاری آن‌ها در استخوان‌بندی شهرها و محله‌ها، دلیلی بر این مهم است. گاهی اوقات مسیرهای پیاده مراکز شهری و محله‌ای نیز با فضاهای مذهبی درهم‌تنیده است مانند بافت مسجد جامع یزد یا تکیه‌های قدیمی در مراکز محله بافت قدیمی نایین. اهمیت مراکز مذهبی و توجه مردم و حکومت‌ها در دوران بعد از اسلام باعث توسعه شهرها با مرکزیت فضاهای مذهبی شده است. توسعه بافت شهری با مرکزیت حرم امام رضا (علیه‌السلام) در شهر مشهد و حرم امام‌زاده‌ها در شهرهای قم، شیراز و بسیاری از شهرها و روستاهای ایران بسیار بارز

و روشن است، به طوری که بسیاری از این مراکز در گذشته بیرون محدوده واقع بوده، ولی با اهمیت و توجه وافر شیعیان، توسعه با محوریت این مراکز انجام شده است (مولائی، ۱۴۰۰: ۸۲).

امامزادگان در آفرینش، نگهداری و تداوم عناصر فرهنگ شیعی به‌طور مستقیم و غیرمستقیم دخالت دارند. بخش عمده‌ای از محتوی فرهنگ عامه شیعه به برکت وجود مشاهد و مقابر اعقاب پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و در باب هویت، معارف مذهبی، تاریخ، ادبیات و هنر غنی‌سازی شده است (ابوالحسنی ترقی و توسلی کوپایی، ۱۳۹۲: ۲۸-۲۹). زیارتگاه‌ها به‌عنوان مراکز فرهنگی و مذهبی و اجتماعی در ساختار شهر نقش آفرینی می‌کنند. این مراکز با تحت‌الشعاع قرار دادن فعالیت‌های اجتماعی و اقتصادی، منطقه را به یک شهر زیارتی تبدیل می‌کنند (سلطان‌زاده، ۱۳۷۳: ۴۵). نمونه بارز این تاثیر و ایجاد شهر زیارتی، شهرهای مشهد، قم و آران و بیدگل است که کانون شکل‌گیری شهر و بافت شهری محسوب معاصر می‌شوند.

شکل ۳. تنوع فرم‌ها، رنگ‌ها، فضاها، زیبایی و تنوع در خط آسمان مجموعه حرم حضرت شاه‌عبدالعظیم حسنی علیه السلام؛ شهری (منبع: نگارنده)

شکل ۴. امامزاده خالد نبی در شهرستان کلاله استان گلستان (منبع: <http://www.emamzadegan.ir>)

حرم حضرت معصومه علیها السلام؛ شهر قم بعد از هجرت حضرت معصومه علیها السلام به این شهر، به پایگاه

شیعیان تبدیل و حرم مطهر آن حضرت، مرکز نشر علوم و معارف دینی شد. شهر قم دارای القابی همچون شهر کریمه اهل بیت، حرم اهل بیت، شهر علم، استراحتگاه مومنین، دارالموحیدین و پایتخت فرهنگی جهان شیعه است. شهر قم سابقه سکونت قبل از اسلام را نیز داشته است، اما پس از دفن حضرت فاطمه معصومه (علیها السلام)، خواهر امام رضا (علیه السلام)، در این آن، شهر با مرکزیت حرم آن حضرت گسترش گسترش یافته است. فضاها و بناهای این مجموعه آرامگاهی در طول تاریخ از جمله دوره‌های آل مظفر، صفویه، قاجاریه و جمهوری اسلامی توسعه یافته است. حرم حضرت معصومه (علیها السلام) به صورت مجموعه آرامگاهی و ارسن زیارتی عظیمی است که شامل صحن‌ها و شبستان‌های متعدد و دیگر عملکردهای فرهنگی، آموزشی، تجاری و خدماتی است. از جمله مسجد فیضیه قم، قبرستان شیخان، بازار تاریخی قم و حوزه‌های علمیه است که نقش مهمی در نشر معارف شیعه و هویت ایرانی اسلامی دارند.

شکل ۵. بقاع متبرکه کانون شکل‌گیری بافت‌های شهری؛ پیدایش شهر قم با مرکزیت حرم حضرت معصومه (علیها السلام)
(منبع: نگارنده)

توسعه حرم حضرت معصومه (علیها السلام) در دهه‌های گذشته شامل توسعه صحن‌ها و شبستان‌های جدید، فضاها خدماتی و پشتیبان زیارت، فضاها ورودی و پیش فضاها حرم، پیاده‌راه‌ها و گذرهای سنگفرش پیرامون حرم از اقدامات مثبت و مطلوب است. این فضاها و بناها در مجموع شهر زیارتی را ایجاد کرده‌اند که زائران و مجاوران و شاغلان در این شهر زیارتی، در فضایی معنوی و مناظر اسلامی ایرانی حضور می‌یابند و فعالیت می‌کنند.

در کنار این اقدامات ارزشمند، بافت پیرامون حرم حضرت معصومه (علیها السلام) در قم در دهه‌های اخیر تحولات فضایی کالبدی و عملکردی قابل توجهی داشته است که از جمله می‌توان به احداث مونوریل بدون رعایت حریم ارتفاعی حرم اشاره کرد. همچنین احداث مراکز تجاری بدون توجه به الگوی معماری و شهرسازی اسلامی در نزدیکی حرم مطهر یکی دیگر از این مصادیق است که بدون توجه به باید و نبایدهای شهر زیارتی بویژه در پیرامون حرم مطهر شکل گرفته است.

در بازآفرینی بافت شهرهای زیارتی توجه به شاخص معنویت در کالبد و مناظر فضاها و بناها و نیز عملکردها و فعالیت‌های آن ضروری است. این امر نیازمند اعتدال در ساخت و سازها و عملکردهاست که هرگونه بارگذاری بیش از حد ساختمانی و خودروها و حمل و نقل مزاحم و ازدحام کاربری‌های تجاری موجب تضعیف معنویت در مجموعه شهر زیارتی می‌شود. آرامش شهر زیارتی مستلزم تعدیل کالبد و فضا (ساختمان‌ها و فضاها) است که علاوه بر ارتفاع کم بناها و مقیاس انسانی و مناسب آن‌ها، الگوی معماری و شهرسازی قابل ادراک و کارآمد را می‌طلبد.

شکل ۳. ساختمان تجاری تازه احداث (سمت راست) مونوریل شهر قم (سمت چپ) پیرامون حرم حضرت معصومه (علیها السلام) (منبع: نگارنده)

۳. بحث و یافته‌های پژوهش

خداوند در قرآن، انسان را به سفر کردن برای تفکر و تأمل در خلق الهی و عبرت گرفتن توصیه می‌نماید. این موضوع در سوره انعام آیه ۱۱؛ سوره نمل آیه ۶۹؛ سوره عنکبوت آیه ۲۰؛ سوره روم آیه ۴۲ و سوره سبا آیه ۱۸ مشتمل بر توصیه خداوند بر عبارت «قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ» است که بر سیر و مسافرت با نیت خداشناسانه و عبرت گرفتن تأکید می‌کند.

یکی از وجود مشترک و وحدت‌بخش شیعیان، وجود مقابر و مشاهد متبرکه امامزادگان و زیارت ایشان در اقصی نقاط ایران است و نقش مهمی در هویت ایرانی اسلامی دارند. در گذشته، اغلب جوامع شیعی زیر بار ظلم و ستم و محدودیت‌های سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی، تبعیض‌ها و بی‌عدالتی‌های متعددی از طرف حکومت‌های اموی، عباسی و ... بوده‌اند. مشاهد و مزار متبرکه امامان و فرزندان ایشان با غنا بخشیدن به تاریخ و ادبیات مذهبی، امیدها را زنده نگه داشته، مأمن، ملجأ و پناهگاهی برای شیعیان و پیروان خویش بوده‌اند. این اماکن کارکردهای گوناگونی داشته‌اند: زیارت و راز و نیاز با خدا، پناهگاهی برای بی‌پناهان و مظلومان، حفظ امنیت فیزیکی باورمندان خویش، تقویت باورها و عقاید دینی، انسجام‌بخشی و تعلق خاطر یافتن پیروان، بستر و نقطه عطف جغرافیایی برای شیعیان برای سکونت در پیرامون بقعه متبرکه و شکل‌گیری سکونتگاه‌های شهری و روستایی با مرکزیت حرم امامزادگان، شکل‌گیری و تقویت هویت جامعه شیعی.

جدول ۱. ابعاد مختلف بقاع متبرکه و هویت شهرهای زیارتی

مؤلفه‌های هویتی	مصادیق و نقش بقاع متبرکه در هویت شهرهای زیارتی	نمونه‌ها و مصادیق
مؤلفه تاریخی	هجرت امامزادگان برای پیوستن به امام رضا (ع) و مقابله حکومت مامون عباسی با ورود آن‌ها؛ پناه‌گزینی و سکونت امامزادگان در روستاها و شهرهای اقصی نقاط ایران؛ احداث آرامگاه برای امامزادگان در گذر زمان	امامزاده سلطان محمد (ع) در مشهد اردهال؛ امامزاده شاهچراغ شیراز و شاهزاده حسین (ع) در قزوین
مؤلفه اعتقادی	مکانی قدسی برای نزدیکی به پروردگار و اتصال قلب و روح زائر و مومن به خالق	اعتقاد به توسل و شفاعت اهل بیت (ع)
مؤلفه اجتماعی و فرهنگی	مکان اجتماع مردم، مکانی برای تعاملات اجتماعی، کانون آموزش و پرورش انسان، مکان نذر و نیاز و ... نمایانگر فرهنگ اسلامی و شیعی، مکانی برای برگزاری آیین‌های اسلامی و ایرانی	صحن‌ها و شبستان‌های حرم‌های مهبط به‌ویژه حرم امام رضا (ع)
مؤلفه معنوی	مکانی آرامش‌بخش، به دور از هیاهو و تنازعات دنیوی، پناهگاهی امن و ملجای برای دردمندان و متوسلان؛ مقصد زائران و ارادتمندان به اهل بیت (ع)؛ سفری برای کسب معنویت و فیض دنیوی و اخروی	معنویت و حال و هوای معنوی حرم‌های مهبط در ایام عادی و مناسبت‌های مذهبی
مؤلفه عملکردی	شکل‌گیری ارسن شهری به صورت مجموعه‌ای از عملکردهای مکمل زیارت پیرامون بقاع متبرکه؛ بقاع متبرکه عامل شکل‌گیری گردشگری زیارتی و گردشگری مذهبی	ارسن شهری حرم مهبط حضرت معصومه (ع) و حرم مهبط امام رضا (ع)
مؤلفه کالبد و ساختار شهری	منشأ شکل‌گیری شهرها و سکونتگاه‌های متعدد در ایران؛ نشانه و نماد مذهبی شاخص و خوانا؛ گره و کانون شهری برای گشایش گره‌های درونی و باطنی	نقش حرم مهبط حضرت معصومه (ع) و امام رضا (ع) در شکل‌گیری و رشد شهرهای قم و مشهد

بازآفرینی بقاع متبرکه در شهرهای زیارتی ایران با هدف ارتقای کمی و کیفی گردشگری زیارتی، نقش موثری در هویت ایرانی اسلامی دارد. برای این امر باید به تمامی مؤلفه‌ها و متغیرهای هویت ایرانی اسلامی بقاع متبرکه توجه شود. همچنین راهبردهای اصلی برای تعمیق و ارتقای هویت ایرانی اسلامی با محوریت بقاع متبرکه عبارتند از: معنویت، نشر معارف دینی، جامعیت مجموعه مذهبی، نشانه و نماد ایرانی اسلامی، تامین زیرساخت‌های گردشگری زیارتی. در این راستا راهبردهای بازآفرینی شهرهای زیارتی با محوریت بقاع متبرکه نیازمند الگوی معماری و شهرسازی اسلامی با بناها و فضاهای هویت‌مند و پاسخگو و کارآمد برای زائران و کاربران است. همچنین این امر می‌تواند در لایه‌های چندگانه زیارتی، مکمل زیارت، خدماتی و پشتیبانی زیارتی، خدماتی و پشتیبانی رفاهی، فضاهای اقامتی، فرهنگی و اجتماعی و تجاری بازتعریف شود: ۱. لایه فضاهای زیارتی شامل شبستان‌ها و صحن‌های مختص زیارت فردی و خانوادگی که برای نماز و نیایش و مراسمات مذهبی هم استفاده می‌شود. ۲. لایه فضاهای مکمل زیارت شامل فضاهایی همچون وضوخانه، کفش‌داری‌ها، اتاق‌های پاسخگویی به مسائل شرعی، اتاق‌های صوت و تصویر، دفاتر خادمین و مدیریت حرم و ... ۳. لایه فضاهای خدماتی و پشتیبانی شامل کتابخانه، فضاهای آموزشی و پژوهشی، فضاهای چندمنظوره خدماتی همچون محل جمع‌آوری نذورات، قرائت‌خانه‌ها، سرویس‌های بهداشتی و ... ۴. فضاهای خدماتی و پشتیبانی رفاهی زائران شامل زائرسرا، موزه، دارالشفاء، کلانتری، فروشگاه‌های زائر، اقامتگاه‌های زائران. البته درخور ذکر است که مقیاس این فضاها به نوع عملکرد هر یک از بقاع متبرکه بستگی دارد و ممکن است برخی از این فضاها در یک حرم ضروری نباشد که این امر در طرح توسعه بقاع متبرکه باید لحاظ شود.

جدول ۲. مؤلفه‌ها و راهبردهای تعمیق و ارتقای هویت ایرانی اسلامی با محوریت بقاع متبرکه

مؤلفه‌های هویتی	شاخص‌ها	راهبردهای تعمیق و ارتقای هویت ایرانی اسلامی با محوریت بقاع متبرکه
مؤلفه تاریخی	اصالت هویت اسلامی ایرانی	احترام به زمینه‌های مذهبی در طراحی بناها و فضاهای شهر زیارتی؛ تجلی رویدادهای تاریخی مذهبی در فضاهای شهری؛ احیای معارف، آیین‌های فرهنگی مذهبی؛ احترام به زمینه از قبل موجود در طراحی ارسن شهری؛ انعکاس هویت تاریخی مکان در توسعه ارسن شهری؛ حفظ حریم نشانه‌ها و نمادها از نظر بصری و ارتفاعی؛ ماندگاری نشانه‌ها در گذر زمان و تبدیل به نماد؛ احترام به زمینه از قبل موجود در طراحی ارسن شهری؛ انعکاس روح زمان در توسعه خدمات شهری و زئران
مؤلفه اعتقادی	نشر معارف دینی- مذهبی	به خاطر سپردن معارف دینی در اذهان عمومی، توجه به معارف به‌عنوان زمینه‌های حقیقی؛ توجه به تمامی گروه‌های سنی و جنسی زائران؛ توجه به احکام و اخلاق اسلامی در توسعه مجموعه آرامگاهی؛ نشانه‌های مذهبی ماندگار و خوانایی فضا؛ امکان مشارکت مردم، خیران، واقفان در زیرساخت‌های رفاهی

توسعه کانون‌های فرهنگی مذهبی؛ مراکز مذهبی کانون گردهمایی و اجتماعات مردمی؛ فرهنگ‌سراها و اشاعه معارف؛ عزم اجتماعی در نشر معارف دینی در عمل؛ توسعه فرهنگ دینی و مذهبی ارسن شهری؛ ایجاد فضاهای چندمنظوره برای رویدادهای مختلف؛ نشانه‌ها و نمادهای فرهنگی؛ اجتماعات آیینی و فرهنگی نشانه و نماد شهر و منطقه؛ توسعه امکانات رفاهی با رویکرد فرهنگی	رهنگ اسلامی ایرانی سبک زندگی شیعی	مؤلفه اجتماعی و فرهنگی
فضاهای شهری معنوی با امکان انکشاف و شهود برای انسان؛ خوانایی شهر معنوی و تصویر ذهنی شاخص با عناصر مذهبی؛ تربیت و پرورش انسان‌های وارسته و عالم؛ طراحی ارسن شهری با فضاهای معنوی و با هندسه ایرانی اسلامی؛ مجموعه‌های خوانا و با سلسله‌مراتبی از ورودی شهر تا فضاهای زیارتی؛ نشانه‌های مذهبی تعالی‌گرا همچون گنبد، علم، نخل؛ احداث امکانات خدماتی با الهام از الگوی مراکز مذهبی؛ طراحی فضاهای خاطره‌انگیز و ماندگار در تصویر ذهنی افراد	معنویت اسلامی معاد باوری	مؤلفه معنوی
توسعه کارکردهای دینی و مذهبی با حال و هوای معنوی؛ تحقق معارف دینی در تمامی کارکردها؛ ترکیب کارکردهای فرهنگی، علمی، پذیرایی و خدماتی؛ همه فعالیت‌ها و عملکردها نشانه خدامحوری؛ ایجاد خدمات عمومی برای شهروندان (پارکینگ و ...)	کارآیی و پاسخدهی آسایش و آرامش همه شمولی	مؤلفه عملکردی
طراحی فضاهای شهری معنوی، توسعه فرم‌های معنوی در فضاهای شهری؛ گنبد و مناره نقاط عطفی در خط آسمان و منظرشهر؛ توسعه مراکز علمی پژوهشی معارف اسلامی؛ تجلی معارف دینی در زندگی مردم؛ منظر فرهنگی آموزه‌های اصیل اسلامی؛ طراحی مجموعه‌های مذهبی به‌عنوان ارسن شهری؛ وحدت فرمی و کالبدی مجموعه؛ منظر فرهنگی متناسب با قوانین اسلامی (اعتدال، هماهنگی و ...؛ فضاها، نشانه‌ای از مفاهیم معنوی و زیارتی؛ فرم‌ها همگی نشانه مذهبی؛ منظر شهری نمادین مانند تالو گنبد بقاع متبرکه؛ ایجاد فضاهای رفاهی برای زائران (زائرسرا، درمانگاه و ...؛ طراحی معناگرایانه و خلق فرم‌های معنوی؛ ایجاد منظر آرامش‌بخش با معماری اسلامی	هویت اسلامی مناظر اسلامی ایرانی پایداری ایمنی ماندگاری همه شمولی	مؤلفه کالبد و ساختار شهری

۴. نتیجه‌گیری

زیارت بقاع متبرکه یکی از اعتقادات شیعیان مربوط به اصل معاد، نبوت و امامت است که در فروع دین هم در قاب تولی و تبری جایگاه رفیعی دارد. سبک زندگی شیعیان توسل به اهل بیت (علیهم‌السلام) و زیارت آن‌ها آرامش و معنویت و صف‌ناپذیر به زائران می‌دهد. هویت سکونتگاه‌ها می‌تواند بر اساس امامزاده‌ها به‌عنوان قلب تپنده شهرها و روستاها مطالعه شود. این امامزاده‌ها ضمن تداوم حیات پایدار از طریق آیین زیارت، در مناسبت‌های خاص به کانون برگزاری آیین‌ها و سنت‌های دینی و مذهبی به‌ویژه جشن‌ها، اعیاد و عزاداری‌های تبدیل می‌شوند. در بعد کالبدی، امامزاده‌ها، در نقاط کلیدی و ساختاری شهرها و روستاها قرار دارند. در این راستا ارتباط و اتصال فضاهای امامزاده با اجزای عناصر پیرامون خود به‌ویژه شبکه معابر و مسیرهای اصلی و فرعی، مساجد، بازارها و محله‌های پیرامونی، حائز اهمیتی قابل توجه در طراحی شهری سکونتگاه‌های مذکور است. در اغلب شهرها، توسعه شهر با محوریت امامزاده‌ها انجام شده است. به‌عنوان مثال در توسعه شهرهای قم و آران و بیدگل امامزاده‌ها به‌عنوان شهرآفرین عمل کرده و بافت شهری در پیرامون امامزاده در طول زمان شکل گرفته‌اند.

مجموعه امامزاده‌ها دارای شاخصه‌های ممتاز و متمایز مهمی در هویت بصری شهر هستند. گنبد،

مناره‌ها و ورودی‌های امامزاده‌ها با قرار گرفتن در خطوط دید عابران و ساکنان و تشکیل محورهای دید راهبردی، خط آسمان زیبا و منظر شهری خاطره‌انگیزی را در شهرهای مربوطه ایجاد می‌کنند. به‌طور کلی جایگاه امامزاده‌ها در بعد هویت کالبدی شهرهای ایرانی می‌توان گفت:

- کمک به شکل‌گیری خط آسمان زیبا، بدیع و خاطره‌انگیز؛ به طوری که گنبد، مناره‌ها و سردر مجموعه به‌عنوان نقاط عطف این خط آسمان محسوب می‌شوند.

- نظاره رنگ‌های شاخص، زیبا و دلنواز به کار رفته در کالبد امامزاده احساس آرامش و خوشایندی خاصی را انسان القا می‌نماید. رنگ‌های آبی، طلایی، سبز، کرم در بدنه‌ها، گنبدها و مناره‌ها از نمونه‌های قابل ذکرند.

- فرم‌ها و رنگ‌های خاصی که در مجموعه امامزاده استفاده شده‌اند به‌عنوان نشانه‌ها و نمادهای مهمی در تشخیص، جهت‌یابی، خوانایی فضاها و مکان‌ها ایفا می‌نمایند. مانند گنبدها، مناره‌ها، سردرها، قوس‌ها، بازشوها، سقف، حوض و ... که از دور خودنمایی می‌کنند نشانه‌هایی در مقیاس شهر و بخش‌های شهری عمل کنند.

- کاربری‌ها و فعالیت‌هایی که در زمان‌های مختلف در امامزاده به وقوع می‌پیوندند از تنوع، هماهنگی و پویای خاصی در شکل، رنگ، مقیاس و اندازه، حس و حال و ... برخوردارند. مثلاً در آیین زیارت فردی و جمعی، عزاداری‌ها، نمازهای فردی و جمعی، گروه‌های مختلف در حال انجام فعالیت یا تعامل و ... از این نمونه‌ها هستند. یا پرچم‌های سیاه و سبز، علم‌ها و بیرق‌ها، سفره‌های نذر و سقاخانه‌ها، آذین‌بندی‌های نورانی و رنگی در مناسبت‌ها و ... بخشی دیگر از هویت پویای بصری امامزاده‌ها هستند.

- هماهنگی و تنوع در مصالح (کاشی‌کاری، گچ‌کاری، آینه‌کاری، اجرکاری، سنگ‌کاری)؛ هماهنگی در تزیینات و رنگ‌ها؛ هماهنگی و تنوع در بین زائران.

بقاع متبرکه نقش مهمی در هویت ایرانی اسلامی دارد که می‌توان آن را در حوزه گردشگری زیارتی به کار گرفت. قابلیت‌های این رویکرد در ابعاد مختلف این امکان را به مدیریت شهری و جامعه می‌دهد تا با جامع‌نگری و اتخاذ رویکردی زمینه‌گرا، نیازهای مختلف فرهنگی، اجتماعی، فراغت و دیگر کارکردهای شهری تامین شود. این نیازها شامل معنویت در شهر و فضاهای شهری، نشر و اشاعه علوم و معارف دینی و مذهبی، ایجاد مجموعه‌های جامع مذهبی (ارسن شهری)، تامین زیرساخت‌های خدماتی و رفاهی گردشگران مذهبی و زائران است که در ابعاد مختلف راهکارهای کاربردی را دارا هستند.

منابع و ماخذ

- ابن بابویه، ابوجعفر محمد بن علی. (۱۴۰۴ق). **من لا یحضره الفقیه**. به کوشش علی اکبر غفاری. قم: نشر گوناگون.
- ابن بطوطه. (۱۳۷۰). **سفرنامه ابن بطوطه**. ترجمه محمدعلی موحد. تهران: انتشارات آگاه.
- ابن فندق. (۱۳۶۱). **تاریخ بیهق**. بی جا: کتابفروشی فروغی.
- ایازی، سیدعلی نقی. (۱۴۰۰). «بایسته‌های ادب حضور در زیارت با رویکرد مبتنی بر نظریه زمینه‌ای (مطالعه موردی حرم رضوی)». **پژوهشنامه حج و زیارت**. سال ششم. شماره دوم. صص: ۱۵۹-۱۹۰.
- ادیب، عباسعلی. (۱۳۷۰). **هدیه‌العباد**. اصفهان: انتشارات صغیر.
- بهرامی کیان، زهرا؛ اکبری، علی. (۱۴۰۱). «تحلیل امر ذهنی در نشانه‌شناسی مکان به‌مثابه مبنای مداخله در اماکن مقدس (نمونه موردی: حرم حضرت عبدالعظیم)». **پژوهش‌های معماری اسلامی**. ۱۰ (۳). صص: ۶۹-۸۵.
- جعفریان، رسول. (۱۳۸۰). **تاریخ تشیع در ایران از آغاز تا قرن دهم هجری**. قم: انتشارات انصاریان.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۹۴). **مفاتیح‌الحیاه**. چاپ اول. ویراست دوم. قم: نشر اسرا.
- حسینی جلالی، محمدحسین. (۱۳۷۹). **مزارات اهل‌البیت و تاریخها**. مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.
- حیاتی، حامد؛ گمراوی، کاظم. (۱۴۰۰). «گونه‌شناسی و بررسی تطبیقی معماری بقاع متبرکه دوره اسلامی (مطالعه موردی: بقاع تاریخی شهرستان شوشتر)». **اندیشه معماری**. ۵ (۹). صص: ۴۰-۵۴.
- دلبری، شهربانو. (۱۳۹۲). «توجه جغرافیدانان مسلمان به زیارت و دیدار مشاهد متبرکه». نخستین کنگره بین‌المللی امامزادگان. **سازمان اوقاف و امور خیریه استان اصفهان و دانشگاه اصفهان**. جلد دوم. صص: ۷۴۷-۷۶۹.
- زجاجی، مجید. (۱۳۹۲). «اهمیت زیارت ائمه هدی و امامزادگان عظیم‌الشان». نخستین کنگره بین‌المللی امامزادگان. **سازمان اوقاف و امور خیریه استان اصفهان و دانشگاه اصفهان**. جلد دوم. صص: ۶۵۹-۶۸۲.
- سلطان‌زاده، حسین. (۱۳۷۳). **روند شکل‌گیری شهر و مراکز مذهبی در ایران**. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- سجادی، علی. (۱۳۹۲). «خاستگاه تاریخی بناهای آرامگاهی استان خوزستان در دوره اسلامی». نخستین کنگره بین‌المللی امامزادگان. **سازمان اوقاف و امور خیریه استان اصفهان و دانشگاه اصفهان**. جلد دوم. صص: ۸۱۷-۸۴۵.
- سیدیان، سیدعلی. (۱۴۰۱). «رهیافتی بر استخراج الگوی توسعه بقاع متبرکه امامزادگان در استان مازندران، مطالعه موردی: تهیه طرح جامع آستان مبارکه امامزاده حسن (علیه‌السلام) هادی شهر». **طرح پژوهشی** خاتمه یافته در دانشکده هنر و معماری دانشگاه مازندران.

- شادقزوینی، پریسا. (۱۳۹۳). «تجلی باورهای شیعی در مضامین عاشورایی دیوارنگاره‌های بقاع متبرک گیلان». *شیعه‌شناسی*. ۱۲(۴۵). صص: ۱۳۱-۱۵۶.
- شوشتری، نورالله. (۱۴۰۹). *احقاق الحق وازهاق الباطل*. قم: انتشارات آیه‌الله مرعشی.
- طبری، محمد بن جریر. (۱۳۸۷). *تاریخ الامم والملوک*. بیروت: انتشارات دارالترات.
- غروی، مهدی. (۱۳۷۶). *آرامگاه‌ها در گستره فرهنگ ایرانی*. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- غیاثی، مهدی. (۱۳۹۷). «ابعاد تمدنی نهاد زیارت در فرهنگ شیعی». *پژوهشنامه حج و زیارت*. سال سوم. شماره دوم. صص: ۱۳۷-۱۶۸.
- فرگاس، جوزف پی. (۱۳۷۹). *روان‌شناسی تعامل اجتماعی (رفتار میان‌فردی)*. ترجمه خشایار بیگی و مهرداد فیروزبخت. تهران: انتشارات ابجد.
- قاعدان، اصغر. (۱۳۸۲). *عتبات عالیات*. تهران: موسسه فرهنگی هنری مشعر.
- قمی، حسن. (۱۳۶۱). *تاریخ قم*. به کوشش سیدجلال تهرانی. تهران: نشر توس.
- گذار، آندره. (۱۳۶۶). *آثار ایران*. جلد دوم. ترجمه سروقد مقدم. مشهد: بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی.
- محمدی ری‌شهری، محمد. (۱۳۸۱). *میزان‌الحکمه*. ترجمه حمیدرضا شیخی. قم: انتشارات دارالحدیث.
- مرعشی، سیدظهیرالدین. (۱۳۶۳). *تاریخ طبرستان و رویان و مازندران*. تهران: نشر گستره.
- منتظرالقائم، اصغر. (۱۳۸۸). *تاریخ امامت*. قم: انتشارات معارف.
- _____ (۱۳۹۲). «جایگاه امامزادگان در نظام‌سازی فرهنگی تمدن نوین اسلامی». *نخستین کنگره بین‌المللی امامزادگان*. سازمان اوقاف و امور خیریه استان اصفهان و دانشگاه اصفهان. صص: ۱۲۲-۱۴۲.
- مقدادی، زهرا؛ حسینی (زرفا)، سید ابوالقاسم؛ ندیمی، هادی؛ نواب، محمدحسین. (۱۴۰۱). «استانگی در معماری بررسی ارتباط و تاثیر مناسک زیارت بر کالبد معماری حرم رضوی با تاکید بر آستانه‌های ورودی». *پژوهشنامه حج و زیارت*. سال هفتم. شماره سوم. صص: ۱۰۵-۱۴۴.
- مولائی، اصغر. (۱۳۹۵). «گردشگری مذهبی در مسیر هجرت امام رضا (علیه‌السلام) در ایران». *پژوهشنامه خراسان بزرگ*. ۷(۲۳). صص: ۸۹-۱۰۴.
- _____ (۱۳۹۸). «بازشناسی جایگاه حرم امامزادگان در هویت شهری با تاکید بر سبک زندگی ایرانی اسلامی». *پژوهش‌نامه سبک زندگی*. ۵(۸). صص: ۲۷-۵۰.
- _____ (۱۴۰۰ الف). «تبیین ابعاد و راهبردهای ارتقای معنویت در شهرهای زیارتی با تاکید بر بقاع متبرکه». *فرهنگ معماری و شهرسازی اسلامی*. ۱(۱). صص: ۱۷۷-۱۹۳.
- _____ (۱۴۰۰ ب). «تبیین ابعاد و راهبردهای ارتقای معنویت در شهرهای زیارتی با تاکید بر بقاع متبرکه». *فرهنگ معماری و شهرسازی اسلامی*. ۱(۱). صص: ۱۷۸-۱۹۳.
- موسسه تحقیقات و نشر معارف اهل بیت (علیهم‌السلام). (۱۴۰۴). *سخنان علامه طباطبایی درباره امام رضا (علیه‌السلام)*.

قابل دسترسی در پایگاه <https://ahlolbait.com>

هیلسن براند، روبرت. (۱۳۸۹). «مقابر». گردآورنده محمد یوسف کیانی. *معماری ایران (دوره اسلامی)*. ترجمه کرامت‌الله افسر. تهران: انتشارات سمت. صص: ۵۸-۱۱۸.

_____ (۱۳۸۷). *معماری اسلامی*. ترجمه باقر آیت‌الله‌زاده شیرازی. تهران: انتشارات روزنه.

References

- Ibn Babouyeh, A. J. M. I.A. 1983. *Man la yahdrah al-faqih*. By the efforts of Ali Akbar Ghaffari. Qom: Various publications. [In Persian].
- Ibn Battuta. 1991. *Ibn Battuta's Travelogue*. Translated by Mohammad Ali Movaheed. Tehran: Agah Publications. [In Persian].
- Ibn Fandaq. 1982. *History of Bayhaq*. Bija: Foroughi Bookstore. [In Persian].
- Ayazi, S. A. N. 2021. The Etiquette of Attending Pilgrimage with an Approach Based on Grounded Theory (Case Study of the Razavi Shrine). *Hajj and Pilgrimage Research Journal*. Year 6. Issue 2. pp. 159-190. [In Persian].
- Adib, A. A. 1991. *Hediyya al-Ibad*. Isfahan: Saghir Publications. [In Persian].
- Bahramikian, Z.; Akbari, A. 2022. Analysis of the Subjective in the Semiotics of Place as a Basis for Intervention in Sacred Places (Case Study: The Shrine of Hazrat Abdul Azim). *Research on Islamic Architecture*. 10(3). pp. 69-85. [In Persian].
- Jafarian, R. 2001. *History of Shiism in Iran from the Beginning to the Tenth Century AH*. Qom: Ansarian Publications. [In Persian].
- Javadi Amoli, A. 2015. *Mafatih-e-Hayyah*. First Edition. Second Edition. Qom: Asra Publications. [In Persian].
- Hosseini Jalali, M.H. 2000. *Shrines of the Household of the Holy Prophet and Dates*. Mashhad: Astan Quds Razavi Publications. [In Persian].
- Hayati, H.; Gomravi, K. 2011. Typology and Comparative Study of the Architecture of Holy Shrines in the Islamic Period (Case Study: Historical Sites in Shushtar City). *Architectural Thought*. 5(9). pp. 40-54. [In Persian].
- Delbari, Sh. 2013. The Attention of Muslim Geographers to Pilgrimage and Visiting the Sacred Sites. *The First International Congress of Imamzadeh. Endowment and Charity Affairs Organization of Isfahan Province and University of Isfahan*. Volume 2. pp. 747-769. [In Persian].
- Zajaji, M. 2013. The Importance of Pilgrimage to Imams of Guidance and the Great Imamzadeh. *The First International Congress of Imamzadeh. Endowment and Charity Affairs Organization of Isfahan Province and University of Isfahan*. Volume 2. pp. 659-682. [In Persian].
- Soltanzadeh, H. 1993. *The Process of Formation of Cities and Religious Centers in Iran*. Tehran: Cultural Research Office. [In Persian].
- Sajjadi, A. 2013. The Historical Origin of Tomb Buildings in Khuzeestan Province in the Islamic Period. *The First International Congress of Imamzadeh. Endowment and Charity Affairs Organization of Isfahan Province and University of Isfahan*. Volume 2. pp. 817-845. [In Persian].
- Seydian, S.A. 2022. An approach to extracting the development pattern of the holy shrines of Imamzadeh in Mazandaran province, a case study: preparing a comprehensive plan for the holy shrine of Imamzadeh Hassan (AS) Hadi Shahr. A research project completed at the Faculty of Art

- and Architecture, University of Mazandaran. [In Persian].
- Shadaqzveini, P. 2014. The manifestation of Shiite beliefs in the Ashura themes of the murals of the holy shrines of Gilan. *Shiite Studies*. 12(45). pp. 131-156. [In Persian].
- Shushtari, N. 1988. *Righteousness and Righteousness*. Qom: Ayatollah Marashi Publications. [In Persian].
- Tabari, M.I.J. 2008. *History of Nations and Kings*. Beirut: Dar al-Turaht Publications. [In Persian].
- Gharavi, M. 1997. *Tombs in the Scope of Iranian Culture*. Tehran: Association of Cultural Works and Honors. [In Persian].
- Ghiyashi, M. 2018. Civilizational Dimensions of the Institution of Pilgrimage in Shiite Culture. *Hajj and Pilgrimage Research Journal*. Year 3. Issue 2. pp. 137-168. [In Persian].
- Fergas, J.P. 2000. *Psychology of Social Interaction (Interpersonal Behavior)*. Translated by Khashayar Beigi and Mehrdad Firouzbakht. Tehran: Abjad Publications. [In Persian].
- Qaedan, A. 2003. *The Shrines of the Most High*. Tehran: Mashaar Cultural and Artistic Institute. [In Persian].
- Qomi, H. 2002. *History of Qom*. Edited by Seyyed Jalal Tehrani. Tehran: Toos Publications. [In Persian].
- Godard, A. 2007. *Works of Iran*. Volume 2. Translated by Saruqad Moghadam. Mashhad: Astan Quds Razavi Research Foundation. [In Persian].
- Mohammadi Rey Shahri, M. 2002. *Mizan Hikmah*. Translated by Hamid Reza Sheikhi. Qom: Dar al-Hadith Publications. [In Persian].
- Marashi, Seyyed Z.A.D. 1984. *History of Tabaristan, Royan and Mazandaran*. Tehran: Gostareh Publishing. [In Persian].
- Montazer Al Qaem, A. 2009. *History of Imamate*. Qom: Maarif Publishing. [In Persian].
- _____. 2013. The Place of Imamzadeh in the Cultural Systemization of Modern Islamic Civilization. The First International Congress of Imamzadeh. Endowment and Charity Affairs Organization of Isfahan Province and Isfahan University. pp. 122-142. [In Persian].
- Meghdadi, Z.; Hosseini (Zhrfa), S.A.; Nadimi, H.; Navab, M.H. 2013. A Stationary in Architecture: Studying the Relationship and Impact of Pilgrimage Rituals on the Architectural Body of the Razavi Shrine with Emphasis on the Entrance Thresholds. *Hajj and Pilgrimage Research Journal*. Year 7. Issue 3. pp. 105-144. [In Persian].
- Molaei, A. 2016. Religious Tourism on the Route of Imam Reza's (AS) Migration in Iran. *Greater Khorasan Research Journal*. 7(23). pp.: 89-104. [In Persian].
- _____. 2010. *Tombs*. Compiled by Mohammad Yousef Kiani. Architecture of Iran (Islamic Period). Translated by Keramat-Allah Afsar. Tehran: Samt Publications. pp. 58-118. [In Persian].
- Helen Brand, R. 2008. *Islamic Architecture*. Translated by Baqer Ayatollahzadeh Shirazi. Tehran: Rozena Publications. [In Persian].
- Cohen, E. 1992. Pilgrimage centers: concentric and exocentric, *Annals of Tourism Research* 19, pp. 33-50.
- Prentice, R. 1993. *Tourism and Heritage attractions*, London and New York, Route Ledge.